

Романенко Наталія,
студентка магістратури
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **Г.М. Доброльожа,**
кандидат філологічних наук, доцент.

Культурологічна специфіка використання фразем з компонентом ‘дерево‘ (декоративне, плодове)

У статті проаналізована культурологічна специфіка використання фраземи з компонентом «дерево»(декоративне, плодове).

Споконвічна любов нашого народу до лісу і зела загальновідома. Первісна релігія предків ґрунтувалась на шанобливому, побожному ставленні до нашого зеленого друга. Не тільки окремі породи дерев, але й цілі гаї до запровадження християнства уважалися священними. У давніші часи заборонялося стинати живі дерева; якщо розкорчовували площі для обробітку землі чи заготовляли ліс під будівництво, то робили це лише тоді, як «дерево спало», тобто взимку (січень-лютий). Брати сире дерево також не годилося – «бо воно живе, і лісовик розгнівається та помститься» [4, с. 386].

Дерево у народному світосприйнятті, народній міфології є основою, стрижнем створення усього світу. Далекі предки називали його *Небесним деревом, Рай-деревом, Деревом життя*. Недарма пращури ділили дерево на три яруси відповідно до уявлень про тісний взаємозв'язок у навколишньому світі: верхній ярус – крона – символізував життя птахів, середній ярус – стовбур – означав буття людей і тварин, а нижній – коріння – співвідносився із способом життя фауни, що мешкає у землі. Культ дерева як символу роду має багатовікову історію, і у язичницькі часи дерево символізувало Три суття життя: крона – місце, де живуть боги – Прав; стовбур та нижні гілки – місце перебування людей – Яв; коріння – потойбічний світ.

Філософського переосмислення дерево набуло у сентенціях-фразеологізмах: «За деревами не бачити лісу», «Біда ламає дерево і обтесує людину», «На кожному дереві є сухі гілки», «Між трьох сосен заблукати», «Яке дерево, така і ягідка», «Яке дерево – такий тин, який батько – такий син», «Який дуб – така і бочка, яка мати – така й дочка», «З кривого дерева й крива тінь», «Череве – не дерево, роздасться» [2, 3]. Дерево є персонажем багатьох казок: «Аж з того зернятка верба яра виросла, під вербою криничка, і вода в ній холоднюча й чиста. Підійшла дівчина до верби та й каже: «Вербо яра, відчинися! Ганна-панна йде» («Золотий черевичок»). Також воно вписане в українських народних піснях і є учасником драматичних чи ліричних подій: *Ой вийду я до лісу та і дуба поколишу, я звідси не поїду, кохання не залишу* (Укр. нар. пісня).

Українці, зокрема поліщуки, споконвіку селилися у лісистих місцевостях і завжди мали справу з деревом: вони то корчували ліс; то рубали, пиляли, стругали; то плели постолі і коробки з лика; то видовбували борті для бджолиних сімей; то діставали із дупел мед диких бджіл; то спалювали ліс на золу та поташ; то будували хати... Безумовно, майстри знали про дерево майже все: рубати дерево можна лише у січні–лютому, тоді йому не боляче, бо воно спить, таке дерево міцніше, у ньому не заводиться шашіль; колиску треба робити з ясена, верби, калини, щоб дитинка була здоровою і співучою; не можна будувати хату з осики, бо це нечисте дерево, на ньому повісився Іуда – таких прикмет, науково зумовлених і не дуже, було багато і всяк повинен був їх дотримуватися.

Риси характеру людини можна охарактеризувати через такі фраземи, зв'язані компонентом «дерево»: *тупий як дерево, розумний як низько зрізане дерево* 'відсутність інтелекту', 'розумова неповноцінність'; *глухий як дерево (як трухляве дерево)* 'відсутність слуху'; *вигинається як дерево від вітру* 'хитрість'; *крутий як криве дерево* 'чванливість'; *скрипить як старе дерево* 'сварливість'; *старий як трухляве дерево, розлетілись як надгнилі дерева у старім лісі* 'старість'; *росте як дерево без гі(о)лля* 'самотність'; *ледачий як*

дерево, недвижний як дерев'яний 'непорушність'; зуби як дерева в лісі посаджені 'кривизна'; стрункий як з дерева виструганий 'рівний'; худий як сухостій (як два метри сухостою) 'худорба'; як з сухого дерева обруч 'недоречність' [2, 3].

Родову сему «дерево» у фразеології доповнюють видові назви порід дерева – дуб, сосна, береза, граб, ялина, осика тощо. У народній міфології чітко розрізнялися окремі породи дерев, їм надавали магічну силу і вони символізували певні людські риси, особисті стосунки, витоки буття.

Калина. Відомий афоризм *Без калини нема України* сьогодні вже не сприймається так урочисто, як це було кілька років тому.

Від найдавніших часів калина сусідилася біля людських осель; там, де пускала глибоке коріння сім'я, виростав і кущ калини, присутність якої утверджувала життєздатність і неперервність роду. Не було в Україні оселі, біля якої б не кущувала калина. Її висаджували на цвинтарях як ознаку родовідної пам'яті, на безіменних похованнях козаків і чумаків. Зазвичай, якщо обіч шляху або у полі була одинока могилка, сільські дівчата вважали за святий обов'язок висадити біля неї барвінок та кущ калини й доглядати за ними. Згадаймо відому пісню про загиблого козака, який себе втішає:

Будуть пташки прилітати,

Калиноньку їсти,

Будуть мені приносити

З України вісти [4, с. 388].

Дуб – особливо священне дерево усіх слов'ян, втілення Світового дерева - прадуба – в народній фразеології відображає такі людські якості, як:

«відсутність інтелекту»: *тупий як дуб (як сибірський дуб); сам як дуб, а розум як жолудь; дивиться (робить, каже) як з дуба упав (як з дуба на кактус упав); скаже як з дуба зірве; лепече як до дуба в'язаний; розумний як набір зелених дубків; доходить як до дубини;*

«мудрість»: *мудрий як старий дуб;*

«пияцтво»: *напився шо дубовий; валяється як дубинкою;*

«відсутність»: *пішов як з дуба лист*;

«міць»: *сильний як дуб (як дубок); здоровий як дуб; мі(о)цний як дуб
кореневий; жиливий як дубчак; хлопці як дуби, а яйця як жолуді*;

«стрункий»: *росте як дубок бравенький*;

«старість»: *старий як дуб*;

«красномовність»: *каже як з дуба зриває*;

«непорушність»: *дубом стало* [2].

Осика. Серед усіх порід дерев осиці, здається, найбільше не поталанило. В народі її вважають «нечистою», «заклятою». Цьому, очевидно, прислужилися християнські оповідки про її «зраду Всевишньому», буцімто Юда, продавши Ісуса Христа, вирішив опісля накласти на себе руки. Він пішов у ліс, щоб повіситись; але жодне дерево не прийняло богопродавця і лише осика дала згоду причепити на її гіляку зашморг [4, 392].

Осика – «прокляте» дерево і водночас оберіг від нечистої сили (недарма кажуть *убити осиковий кілок*) – у порівняльній фразеології символізує: «зайвину»: *помочі як осики груш, багато як на осиці груш*, «переляк»: *дрижить як осика; трясеться як лист на осиці; полохливий як осика*;

«рівність»: *ніс як з осики виточений, струнка як осика*.

Ще одним нашим національним символом є верба. Цьому значною мірою, як на мене, прислужилася творчість Тараса Шевченка, в якій з особливою поетичністю оспіване «журливе дерево національної скорботи». В пам'яті одразу зринає хрестоматійне:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Верба – символ надзвичайної життєвої сили – має розгалужену фразеологічну семантику:

«стрункість»: *тоненька як верба; струнка як верба тоненька*;

«швидкий ріст»: *росте як верба (як верба з води);*
«самотність»: *одна як верба в полі; сумна як верба над водою;*
«покірність»: *гнеться як верба при дорозі; зігнувся як верба над водою;*
«красиве волосся»: *коси як у верби гілля; кучерява як верба; коси золотисті мов осіння вербичка;*
«витривалість»: *живучий як верба; гнучкий як лоза (як лозина);*
«непослух»: *за ним мов золоті верби ростуть;*
«брехливість»: *правда як на вербі груші; звивається як лозина; говорить як лозиною по колоді стукає [2].*

У народі вірили, що верба є захистом від злих духів, тому й тримали вербові галузки у хліві та на покутті; господарі знали, що якщо корову ударити вербовим прутиком, то вона не потоне у болоті і її не задере ведмідь. Проте мертво, сухе дерево верби мало протилежну семантику і вважалося небезпечним деревом – нечистим, чортовим, за народними повір'ями саме там оселялася нечиста сила: *влюбився як чорт у суху (стару) вербу; б'ється як чорт коло сухої верби.*

Береза – сакральне жіноче та дівоче дерево – захищає людину та господу від злих духів, відьом. З берізкою в народній фразеології порівнювалася красива дівчина:

«стрункість»: *гнучка як береза; розкішна як береза;*
«краса»: *зуби білі як берези;*
«схожість»: *схожі як берези; однакові як дві берізки з одного поля [2].*

Сосна – благословенне богами дерево, символ багатства, родючості (пригадаймо звичай випікати весільні шишки); вона завжди красива, вічнозелена. Із сосною порівнювався зовнішній вигляд жінки:

«стрункість»: *висока як сосна пишна; рівна як сосна; тонка-гонка як сосонка;*
«сварливість»: *рипить як стара сосна [2].*

Ялина – була символом покірності, цвинтарним деревом – і, зрозуміло, що тут багато не нафантазуєш:

«сум»: *журлива як ялина;*

«краса»: *красива як ялина.*

А ось тополя віддавна порівнювалася з дівочою та жіночою долею, найчастіше нещасливою:

«сум»: *схилилась донизу як тополя; твоя мова як тополі тихая розмова;*

«самотність»: *залишилася одна як тополя в полі; як тополя, що край поля* [2].

Ось як описав тополю великий Кобзар:

Коло гаю в чистім полі,

На самій могилі,

Дві тополі високії

Одна одну хилять.

І без вітру гойдаються,

Мов борються в полі...

Липа – нечисте дерево, вона забирає наші гріхи, прокляття і тому має стільки наростів на стовбурі; уважали, що в дуплі липи ховаються відьми та чорти. Попри те, липа була найулюбленішим деревом усіх бджіл і пасічників: *Коли цвіте липа, тоді бджола сита.* На Поліссі зафіксовано чимало фразеологізмів з компонентом «липа»:

«краса»: *гарна як липка на (в) Петрівку; гарна як липочка;*

«знущання»: *обдерти як липу (липку); облупити як дідову липку; обдерти мов липу з лика; голий як липка; обідрати як молоду липку;*

«старість»: *старий як дупло у липі* [2].

Решта дерев (явір, ясен, клен, бук), хоча й активно побутують у народних піснях, не стали активними і продуктивними компонентами, що створюють нові образні вислови; хіба що про стрункого хлопця скажуть: *стрункий як граб (як кипарис, як осокір, як клен, як явір); поважний (пристойний) як явір* [2].

Багато уваги українці приділяли плеканню саду. Коли йдеться про українське село, то відразу в уяві постає вишневий садок біля чепурної хати. Українці вміли і любили вирощували фруктові дерева – різні сорти яблунь, груш, слив, вишень, абрикосів, а також кущові ягоди – малину, порічки,

смородину, а також калину. Були відомі різноманітні способи щеплення, що давало можливість здійснювати селекцію кращих сортів фруктових дерев.

Яблуна – дерево замовлянь. За свою плодючість (одне дерево своїми кореневими відростками і насінням може породити цілий яблуневий гай) яблуна стала символом кохання, віддання нареченої за любого. У народній фразеології існують різні тлумачення значення цього дерева:

«причина суперечок»: *яблуко незгоди (розбрату);*

«коштовний здобуток» у переносному значенні: *яблука Гасперид;*

«влучно, доречно»: *в яблуко (яблучко) вцілити (попасти);*

«кадик, частина гортані»: *Адамове яблуко;*

«спадковість»: *яблуко від яблуні далеко не відкотиться;*

«тіснота»: *яблуку ніде впасти;*

«багато»: *яблуку (яблукові) ніде впасти;*

«врода, краса»: *як яблучко.*

Груша – разом із дубом та яблунею посідає чільне місце у будові Світового дерева, але порівняно з яблунею («світлою» і «денною») вона «колюча», а тому символізує «темний», «нічний» бік світобачення. У піснях груша – покровителька дівочтва; виходячи заміж, дівчина прощалася з нею, як із подругою; це символ самотньої молоді жінки та її печалі:

«безглузда вигода»: *груші на вербі;*

«нісенітниця, дурниця»: *на вербі груші ростуть; з осики груш назбирати;*

«різні, несхожі речі»: *де Крим, а де попова груша.*

Горіх – символ мудрості, натхнення, обожнення, краси та магічної сили; священне дерево, пов'язане з потойбічним світом. Гілці горіха приписували здатність викликати дощ, і тому з її допомогою у давнину шукали воду. У народній фразеології горіх має каральний характер:

«побити»: *на горіхи мати; дісталось на горіхи; розчистити під горіх;*

«складна справа»: *твердий горіх;*

«розв'язання складної справи»: *твердий горіх розкусити;*

«складний характер»: *твердий горіх;*

«серйозне зауваження»: *буде на горіхи*.

У народній фразеології відбулося чітке протиставлення поняття лісу і гаю. Поліщуки з язичницьких часів пошановували дерева-обереги у Священному гаю, там водили веснянки-гаївки-маївки; у Священних гаях стояли язичницькі кумири-боги [4, с. 457].

Гай у народній уяві сприймався як щось світле, оптимістичне на противагу темному, похмурому лісові:

«веселощі»: *веселий як гай, робить (біжить, говорить) як гай шумить*;

«спання»: *спить як гай тріщить (шумить)*;

«мовчазність»: *сидить як у гаю* [2].

Перегляд значної кількості порівняльних фразеологізмів з компонентом «дерево», «порода дерева», «ліс», «гай» дають можливість зробити висновки про те, що живе дерево (особливо, коли називається різновид) – це, здебільшого, позитивне й оптимістичне світобачення, а мертво (сухе, старе, гниле) дерево – суцільний негатив у зображенні навколишнього світу і людини зокрема.

Вирізняючи окремі дерева серед інших і наділяючи їх магічними властивостями, наші предки створили культ дерева, лісу. Для таких дерев відводилися окремі місця, Священні гаї, де не можна було навіть зламати гілочку, адже вони вважалися житлом богів на землі. Біля кожного храму теж росли священні дерева. Люди вірили, що боги й духи живуть у деревах та їхніх кронах біля цілющих джерел. Священими вважалися переважно дуб, ясен, береза, тополя, верба, липа, вишня. Коли рубали таке дерево на будову храму чи на священні вогнища, то робили це тільки з дозволу волхвів та з особливими ритуалами. Дерево, якому судився довгий вік, ставало священним.

Мотив поклоніння дереву має дуже довгу історію і часто виступає в легендах і казках. Український народознавець В. Войтович, вивчаючи українську міфологію, приділяв велику увагу деревам, зокрема їх видам та

характеристикам, яскраво описуючи їхні властивості та обрядові дії, які здійснювали наші предки.

Також магічними були уявлення предків про сон, який уявлявся «кудрлатим чоловіком з чотирма очима», добрим і зовсім не страшним і мав причетність до дерева. Наприклад, якщо дівчині присниться *зелене дерево* – на здоров'я; *сухе* – невдача; *квітуче* – несподіване щастя; *з плодами* – добрий заробіток; *сиджати дерево* – успіх. Якщо ж у своїх снах пращури бачили конкретне дерево, кожне з них мало своє тлумачення: *верба* – піднесення, успіх у справах; *вишні* – зрадливе кохання; *дуб* – багатство і приємне життя; *калина* – весілля, хрестини; *смородина* – раптова зустріч, любовне захоплення; *черешня* – плітки про тебе; *яблука* – щастя. *Ліс* міг наснитися до чужого краю; *дубовий* – надію на краще; *палаючий* – несподіванка; *зелений* – задоволення; *ходити лісом* – одруження. *Цвіт* у дівчачих снах означало одруження; *зривати цвіт* – нищити своє щастя; *сплетений вінок* – заручини. *Листя* дерев теж мало своє окреме тлумачення: *зелене* – здоров'я; *жовте* – слабкість; *велике* – радість; *дрібно* – клопіт та ін. [1, с. 317].

Отже, читаючи сторінки історії наших пращурів, ми досягаємо ті явища дійсності, які вони хотіли пояснити, при цьому наділивши кожному неживу річ людськими якостями, одухотворяли їх, наділяли магічними та лікувальними властивостями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Фірма «Довідка», 1993. – 414 с.
2. Доброльожа Г.М. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
3. Доброльожа Г.М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. – Житомир: ПП Туловський, 2010. – 404 с.
4. Скуратівський В. Т. Русалії.- К.: Довіра, 1996. – 734 с.